

AZERBAYCAN SOVYET HÜKÜMETİ'NİN MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA İNGİLİZLER NEZDİNDEKİ BİR TEŞEBBÜSÜ: MALTA'DAKİ TÜRK ESİRLERİNİN SERBEST BIRAKILMASI MESELESİ

Osman AKANDERE*

ÖZ

Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizlerin ilk yaptıkları iş I. Dünya Savaşı'nda Türk ordularının başında bulunarak kendilerine karşı savaşmış olan komutanları tutuklayarak hapsedmek olmuştur. Kısa bir süre sonra da kontrolleri altında bulunan İstanbul'u resmen işgal ederek iyice yerleştiler ve çalışmalarına yeni başlamış olan Meclis-i Mebusanı bastılar. Bilahare de hem işgallere karşı gelip, halkı işgallere karşı örgütleme kapasitesi olan siyaset ve devlet adamlarını, hem de basın yayın yoluyla direnişe geçmiş kişileri, Anadolu'da başlayan Milli Kurtuluş Hareketine katılmalarını önlemek için Türkiye'den uzaklaştırmaya başladılar. Bunun için de en uygun gördükleri yer İngiliz sömürgesi olan Malta Adası idi.

İlk sürgün kafilesinin gönderilmesi 28 Mayıs 1919'de başladı. Sayıları 145 civarında olan sürgünler Malta'da hapsedildiler. Malta Yârânı (arkadaşları) diye anılan Malta sürgünlerinden 64'ü Londra Görüşmelerinden sonra imzalanan protokol ile serbest kaldı. Diğerleri savaş suçlusuz olarak alıkonmak istenince 16'sı adadan firar etmiş, geri kalanlar ise ancak Sakarya Savaşı'ndan sonraki 23 Ekim 1921 tarihli Türk-İngiliz Esir Değişimi Anlaşması ile serbest kalarak geri dönebilmişlerdi.

Azerbaycan Sovyet Hükümeti kurulduktan sonra (27-28 Nisan 1920) Anadolu'daki Milli Mücadele Hareketine yardım ve destek kapsamında yapmış olduğu ilk önemli hareket Malta'daki Türk esirlerini kurtarma girişimi olmuştur.

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, E-Posta: akandereo.59@gmail.com., <https://orcid.org/0000-0001-7875-4214>

Bu anlamda Azerbaycan Sovyet Hükümeti, daha önce tutukladıkları İngiliz ve Fransız vatandaşlarını serbest bırakmak karşılığında İngilizler tarafından İstanbul'da tutuklanan ve Malta'da hapsedilmiş bulunan Türk sivil ve asker esirlerin serbest bırakılması şartını İngilizlere iletmişti. Sovyet Rusya Hükümeti de diplomatik ilişki içerisinde olduğu Ankara nezdindeki nüfuzunu artırmak için Malta'daki Türk esirlerin de serbest bırakılmasını arzu etmiş ve bunu Azerbaycan Sovyet Hükümeti'ne resmen bildirmiştir. Rusya'nın da onayıyla Azerbaycan Sovyet Hükümeti İngilizlerle Malta'daki Türk esirleri ile ilgili görüşmeleri başlatmıştır.

Bu çalışmada Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin Malta'daki Türk esirleri konusunda İngilizler nezdinde başlattığı girişim ve yapılan görüşmeler; konuyla ilgili arşiv belgeleri, hatıratlar ile yapılan kitap, tez, makale ve bildiri gibi kaynaklar ışığında ele alınıp, incelenecektir

Anahtar Kelimeler: İngilizler, Malta, Türk Esirleri, Azerbaycan Sovyet Hükümeti.

AN ATTEMPT BY AZERBAIJAN SOVIET GOVERNMENT IN THE EYE OF ENGLISH DURING THE YEARS OF NATIONAL STRUGGLE: THE ISSUE OF RELEASE OF TURKISH CAPTIVES IN MALTA

ABSTRACT

Following the Armistice of Mudros, the first thing done by the English was arresting and imprisoning the commanders who presided the Turkish armies and fought against them in the World War I. After a short time, they formally occupied and completely settled in Istanbul, which was already under their control, and invaded the Chamber of Deputies, which had just commenced its activities. Then, they began expelling the politicians and statesmen who had the capability of both resisting the occupations and organizing the people against the occupations to prevent them from participating in the National Salvation Movement that started off in Anatolia. The place they considered to be most suitable for this was Malta Island, which was an English colony.

Sending of the first group expellees began on 128 May 1919. The expellees who were around 145 people were imprisoned in Malta. 64 of the Malta expellees who are called as Malta Friends were released by virtue of the protocol signed after London Negotiations. When it was intended to retain the others as war criminals, 16 escaped from the island, and the remainder could be able to get released and return only by virtue of the Turkish-English Captive Exchange Agreement dated 13 September 1921 following the Battle of Sakarya.

After establishment of Azerbaijan Soviet Government (27-28 April 1920), the first significant attempt it has undertaken within the scope of assistance and support to the

National Salvation Movement in Anatolia was the attempt for rescuing the Turkish captives in Malta.

In this sense, Azerbaijan Soviet Government had communicated the condition of release of the Turkish civilian and soldier captives who were arrested by the English in Istanbul and imprisoned in Malta in exchange for releasing the English and French citizens they had arrested previously. The Soviet Russian Government has asked for release of the Turkish captives in Malta in order to enhance its influence before Ankara, which it was in a diplomatic relationship with, and notified this officially to Azerbaijan Soviet Government. Azerbaijan Soviet Government initiated the negotiations with the English about the Turkish captives with consent of Russia.

The attempt initiated and the negotiations made by Azerbaijan Soviet Government before the English in regard to the Turkish captives in Malta will be addressed and examined in the light of the sources such as archive documents, memories and books, theses, articles and papers concerning the subject matter.

Key Words: *The English, Malta, Turkish Captives, Azerbaijan Soviet Government.*

I. Malta Esirleri

Almanya'nın başını çektiği İttifak Devletleri grubunda savaşan Osmanlı ordusu savaşın sonlarına doğru her tarafta büyük kayıplara uğramış ve yenilmişti. Bunun sonucu olarak da Osmanlı Hükümeti şartları çok ağır olan Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmıştı¹.

Mütarekeden hemen sonra İtilaf Devletleri, oluşturdukları listeleri Osmanlı Hükümetine vermişlerdir². İngilizlere göre bu listelerde yer alan

¹ Mondros Mütarekesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. **Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikati**, Genelkurmay Askeri -Tarih ve Stratejik Etüt daire Başkanlığı Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999; Tolga Başak, **Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991

² Bu listelerin oluşturulmasında İngilizlere büyük ölçüde yardım eden kişilerin başında Damat Ferit Paşa ve Hürriyet ve İtilafçılar gelmekteydi. Bu konuda yazılan bir hatıratında anlatılanlar oldukça dikkat çekicidir:
“İttihat ve Terakki mensuplarının Malta'ya gönderilecekleri sıralarda İstanbul'dan çıkarılmaları istenen İttihatçıları ayırmak üzere, Damat Ferit'in Balta Limanı'ndaki yalısında bir toplantı yapılır. Bu toplantıda Hürriyet ve İtilaf kodamanları ile Binbaşı Bassert, Yüzbaşı Peterson ile Pantikyan da bulundu. İtilafçıların her biri ellerindeki listelerde yazılı isimleri söylediler”. Mustafa Razi Yalkın, **Bir Türk Casusunun Mütareke Hatıraları**, Haz. Serpil Sürmeli, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Erzurum 2007, s.145-146.

kişilerin bir kısmı savaş suçlusuydular, bazıları da Ermeni kırımında etkin rol almışlardı. Listede yer alanların diğer bir kısmı da Mütareke hükümlerine aykırı hareket ederek, hükümlerin uygulanmasına mani olmuşlardı. Bazı kişiler de savaş yıllarında İtilâf Devletleri esirlerine kötü davranmıştı³.

İngilizlerce Osmanlı Hükümeti'nden yakalanıp tutuklanmaları istenen bu kişiler belirli bir siyasi grup ve zümreye ait değillerdi. Bunlar arasında özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordularında görev yapmış ordu komutanları, çeşitli rütbedeki subaylar, Birinci Dünya savaşı yıllarında görev yapan bazı sadrazamlar, bakanlar, bazı vilayetlerde vazife almış valiler, kaymakamlar, çeşitli seviyedeki memurlar, gazeteciler, fikir adamları vb. kişiler bulunmaktaydı. Tevfik Paşa Hükümeti döneminde başlayan bu tutuklamalar Damat Ferit Paşa Hükümetleri döneminde artarak devam etmiş, özellikle İttihat ve Terakki mensuplarına karşı adeta bir süreklilik avı başlatılmıştı⁴. Tutuklamalar 1919 ve 1920 yılı itibarıyla aylar içerisinde şöyle gerçekleşmişti.

1919 yılının ilk günlerinde İstanbul'da bazı kişilerin tutuklanmasına başlanmıştı⁵. İngilizler sınır boylarında ve cephelerdeki Türk komutanları tutuklarken, iş başındaki Tevfik Paşa Hükümeti de siyasi hasım olarak gördükleri ülkenin eski idarecilerini yani İttihatçıları tutuklama gayreti içerisine girmişti. Tutuklamalar bir taraftan işgalciler, diğer taraftan Osmanlı Hükümeti vasıtasıyla iki koldan yürümekteydi. İstanbul'da tutuklananlar

³ Vartkes Yeghiayan, **Malta Belgeleri(İngiltere Dışişleri Bakanlığı Türk Savaş Suçları Dosyası)**, Belge Yayınları, İstanbul 2007, s. XX-XXIV; Mütareke Döneminde İstanbul'da bulunan ve bilhassa Damat Ferit Paşa ve yandaşlarıyla sıcak ilişkiler içerisinde olan İngiliz tercüman Sir Andrew Ryan(Sonuncu Dragamon) tutuklamalarla ilgili şunları yazmaktadır: Savaş sırasında Hristiyanlara uygulanan zulümde veya Kut'tan gelen tutsaklarımıza kötü davranılmasında rol aldığı düşünülen bazı insanları tutukladık. Aralarında, yanlış hatırlamıyorsam meclis binasında kuşatılan bazı vekillerde vardı. Tutuklananlar sınır dışı edilerek Malta'ya gönderildi." Sir Andrew Ryan, **Sonuncu Dragoman**, Çev. Dilek Berilçen Cenkçiler, TTK yayınları, Ankara 2015, s.128.

⁴ İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'nin ilk emri "savaş suçlularının" yakalanması olmuştur. Bu emir üzerine İngiliz Polisi, Padişahın hafiyeleri ile işbirliği yaparak ortaklaşa bir "insan avı" başlatırlar. Bkz. Yalçın Toker, **Malta Sürgünleri'nden Portreler**, Toker Yayınları, İstanbul 2006, s.11; Ahmet Altıntaş, **Belgelerle Milli Mücadele Döneminde Esirler**, Anekdot Yayınları, Ankara 2008, s.58.

⁵ Tutuklamalar ile ilgili "ilk uygulama 30 Ocak 1919' Perşembe günü yapılan tevkifat hareketiyle başladı. Ani bir baskınla Polis Müdüriyeti I. Şube memurları tarafından daha geçeden alınan tertibatla sabaha karşı evlerinde yakalanan.." Tarık Mümtaz Göztepe, **Mütareke Günleri**, Haz. H. Afşın Günaydın, Cümle Yayınları, Ankara 2017, s. 120-121.

çoğunlukla Bekirağa Bölüğü adı verilen Harbiye Nezareti Cezaevine gönderiliyordu⁶.

1919 Ocak başlarında başlayan tutuklamalar, Şubat, Mart aylarına doğru gittikçe artarak korkunç bir insan avına dönüşecek, Bekirağa Bölüğü de günden güne tıklım tıklım dolacaktı. Nitekim 1919 yılının Ocak ayı içinde 40 kadar önemli şahsiyet tutuklanarak Bekirağa Bölüğüne hapsedildi. Tutuklamalar valilerden, mebuslara ve nazırlara kadar uzanmıştı. Bunların hepsi de İttihatçıydı. Tutuklananlar birkaç gün Emniyet Müdürlüğü'nde, karakollarda tutulduktan sonra cezaevine gönderiliyorlardı⁷.

Tevfik Paşa'dan sonra gelen Damat Ferit Paşa Hükûmeti 10 Mart 1919 günü İttihatçıların önde gelen isimlerinden 20 kadar kişiyi tutuklatmıştı⁸. Öyle ki bunlar arasında; Sadrazam Sait Halim Paşa, Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey(Menteşe), Eski Nafia Nazırı Ali Münif Bey(Yegena), Dâhiliye Nazırı Fethi Bey(Okyar), Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi, Gazeteci Salah Cimeöz, Vakit Gazetesi Başyazarı Ahmet Emin Bey(Yalman), İleri Gazetesi Başyazarı Celal Nuri Bey gibi tanınmış şahsiyetler bulunuyordu⁹.

⁶ Mütareke'nin ilk günlerinde önce Tevfik Paşa ve bilahare de Damat Ferit Paşa Hükümetlerince tutuklananların tutulduğu Bekirağa Bölüğü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Taylan Sorgun, **Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü**, Kamer Yayınları, İstanbul 1998; Mehmet Akif Bal, **Milli Mücadele Dönemi'nde Bekirağa ve Malta Anıları**, Ark Kitapları, İstanbul 2003.

⁷ 1919 Şubat ayı içinde Bekirağa Bölüğüne gönderilenler arasında dört eski vali vardı. İzmir valisi Rahmi, Bursa valisi Rıza Hamit, Sivas valisi Ahmet ve Diyarbakır valisi İbrahim Bedrettin Beyler. Valilerden başka alt mebus da tutuklanmıştı. Akdağ Madeni Mebusu Ziya Gökalp, İstanbul Mebuslarından Hüseyin Cahit(Yalçın) ve Karasu, Karesi Mebusu Hüseyin Tosun, Lazistan Mebusu Süleyman Sudi Beyler, Dâhiliye Nazırı İsmail Canbulat, Ayan Reisi Hacı Adil, İttihat ve Terakki Partisi Umumi Kâtibi Mithat Şükrü(Bleda) Beylerden başka üç generalde Şubat ayı içinde Bekirağa bölüğüne yollanmışlardı. Bu komutanlar Beşinci Ordu Komutanları Vehib ve Mahmut Kamil Paşalar ile Askeri Sıhhiye Müfettişi Dr. Süleyman Numan Paşa'ydı. Ocak 1919 ayında yakalananlarla birlikte Bekirağa Bölüğündeki Tutukluların sayısı 100 kadar olmuştu. Bilâl N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976, s.58.

⁸ Tutuklamaların bizzat Damat Ferit Paşa tarafından istendiğini, Damat Ferit Paşa Mustafa Kemal Paşa ile yakın arkadaşlarının yakalanıp, Malta'ya sürülmelerini resmen İngilizlerden istemiştir. Ama İngilizler bu isteği "saçma" bulmaya başlamışlardır. Bu bilgi için bkz. Bilâl N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk(1919-1938) Cilt -2 Nisan-Aralık 1920**, TTK Yayınları, Ankara 1975, s. XI.

⁹ Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.66-67. Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasal Anılar adını verdiği hatıralarında Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu kaldığı günlerde Mustafa Kemal Paşa'nın da buraya arkadaşlarını ziyaret amaçlı olarak geldiğini, İsmail Canbolat ve Rahmi Beyler ile

İngilizler başta olmak üzere Fransızlar ve Amerikalılar tarafından tutuklanması istenen kişilere ilişkin listeler ardı ardına veriliyor ve bunlar da en kısa sürede yakalanarak Bekirağa Bölüğüne gönderiliyorlardı. Adeta savaş yıllarının İttihat ve Terakki iktidarı toptan suçlanmaktaydı. Sadrazamdan nazırlara kadar herkese bir Ermeni kırım suçu yapıştırılmıştı. Tutuklamalardaki abartı ve haksızlıklar Padişahın bile dikkatini çekmiş ve Şeyhülislâma hitaben “Adaletten ayrılmamaları” tembihatında bulunmuştu¹⁰.

Hukuka aykırı sebepler ve usullerle yapılan tutuklamalar sonucunda Bekirağa Bölüğü giderek dolmuştu. Tabii bu durum hapisanede bazı önemli olaylara da sebebiyet vermişti. İlk tutuklananlardan birisi olan Diyarbakır eski valisi Dr. Reşit Bey hapisaneden kaçmayı başarmıştı. Dr. Reşit Bey, İngilizlerin idam ettirmeyi düşündükleri isimlerin başında geliyordu¹¹. İngilizlerin iş başındaki hükümeti sorumlu tutacak kadar tepki gösterdikleri bu kaçış sonrası Dr. Reşit Bey Anadolu’ya geçmek isterken polis tarafından sıkıştırılınca, intihar ederek hayatına son vermişti¹².

Bu kaçış olayının hemen akabinde Bekirağa Bölüğü’nde tutuklu bulunan ve Ermeni tehcirinden sorumlu tutulan eski Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey, yargılandığı Harp Divanı tarafından idam cezasına çarptırılmıştı. Kemal

görüştüğünü bu görüşmede Fethi Bey’in de bulunduğunu, söylemektedir. Yalçın’a göre görüşme Mustafa Kemal’in Samsun’a Müfettiş olarak atandığı ve henüz İstanbul’dan ayrılmadığı günlerde gerçekleşmiştir. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s.351.

¹⁰ Bu konuda Ali Fuat Türkgeldi “Padişah’ın tutuklamalar konusunda Şeyhülislâma: *“adaletten ayrılmayın” dediğini, kendisinin de saraydaki konuşma esnasında masada duran Kanun-i Esasi nüshasını alarak. Kanun-i Esasi’nin bir maddesi bile hiçbir sebep ve bahane ile ta’til ve icradan ıskat edilemeyeceğine dair olan 115 nci maddeyi okuyarak yapılan muamelenin kanun-i Esasi sarihâsına muğayyir bir hareket olduğunu ve bu yüzden ahkâmı memlekette bir ihtilal çıkmasından korkmakta bulunduğunu, Padişahın kendisine “korkmayın çıkmaz” dediğini” belirtmektedir. Bkz. Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp işittiklerim**, TTK yayınları, Ankara 1984, s. 179. Konuyla ilgili ayrıntılı bir anlatım için de bkz. Cemal Kutay, **Malta Esirleri(Osmanlı Sürgünlerinin Öyküsü(1918-1921))**, Acar Bilgi Merkezi Yayınları, İstanbul 2014, s. 145-149.*

¹¹ Bu olay üzerine İngiltere’nin İstanbul’daki Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe Siyasi Tercüman Andrew Ryan’ı Sadrazam’a göndermiş ve onun ağızından hükümet üyelerini bu olaydan sorumlu tutmuştu. Bu konudaki ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C.I, TTK Yayınları, Ankara 1993, s.11.

¹² Bu kaçış olayından sonra İngilizler, bu firarın Hükümet tarafından kolaylaştırıldığı iddiası ile tahkikat açtırmışlardı. Bkz. Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, C. 5, Sabah Kitapları, s.71.

Bey alelacele 10 Nisan günü Beyazıt Meydanı'nda asılarak idam edildi¹³. Bu idam ve ertesi gün Kaymakam Kemal Bey için yapılan cenaze merasimi hiç umulmadık bir şekilde büyük olaylara neden olmuştu. İstanbul'un Türk ve Müslüman halkı adeta isyanın eşiğine getirmiş ve maşeri vicdanda derin yaraların açılmasına neden olmuştu. Nitekim İstanbul'un çeşitli yerlerinde protestolar yapılmış, halk Kemal Bey lehine sloganlar atmıştı. İttihat ve Terakki Partisi cenaze töreninin görkemli yapılması için büyük çaba göstermişti¹⁴.

Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey'in cenaze töreninin Osmanlı Hükümeti ve İngilizlere karşı protesto gösterilerine sahne olması, İstanbul halkının büyük bir katılımı bu törenlere iştirak etmesi Osmanlı Hükümetini ve İngilizleri endişeye sevk etmiş, Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu olanların bundan sonra idam edilmesinin çok da kolay olamayacağını göstermişti. Bu nedenle İngilizler daha önce kararlaştırdıkları ve bunun içinde çalışma başlattıkları "Türk tutuklularının Malta'ya götürülmesi ve oradaki esir kamplarında tutulmaları" planlarını hayata geçirme vaktinin geldiğini gösterecektir.

Nitekim o günlerde İngilizlerin Malta'ya Türk tutuklularını gönderme düşüncelerini hayata soktukları görüyoruz. Malta'ya ilk gönderilen kişi 6. Ordu Kumandanı Ali İhsan Sabis Paşa olmuştur. Paşa, görev yerinden İstanbul'a geldiğinde Haydarpaşa Garı'nda İngilizlerce tutuklanacak ve bir süre sonra da 2 Haziran 1919'da Malta'ya gönderilecektir¹⁵. Akabinde de subaylardan oluşan 14 kişilik bir başka grup Malta'ya götürülmüştür.

¹³ Bu idam kararını Sultan Vahdettin isteksizce onaylamıştı. Nitekim Şeyhülislâmdan idam kararı ile ilgili fetva istemişti. Fetva yazıldıktan sonra tekrar incelemiş ve hatta fetvaya yeniden eklentiler yaptırmıştı. Türkgeldi bu durumu şöyle anlatmaktadır:

"Hünkâr beni çağırdı: "Şimdi çirkin bir hal karşısında kaldık amma iş bununla bitmeyecek, tevâli edecek. Onun için şimdiden yolun önünü kesmek lazım. Şeyh-ul-islâm efendiyi telefonla arayın; bu kararı görmüş mü? Görmüş ise benim bunu imza etmeğliğim için yarın sabaha kadar bir fetvâ-yı şerife itaasını taahhüd ediyorlar mı? Sorun!" dedi." Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, s.202-203.; Ayrıca bkz. Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cem Yayınevi, İstanbul 1983, s.200.

¹⁴ Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 87-89.

¹⁵ Ali İhsan Sabis Paşa'nın İstanbul'da İngilizler tarafından tutuklanması ve bilahare Malta'ya gönderilmesi ile ilgili ayrıntılı bilgileri bizzat hatıralarını kaleme aldığı **İstiklâl Harbi ve Gizli Cihetleri** başlıklı hatıralarının 5.cildinde bulmaktayız. Bkz. Ali İhsan Sabis, **İstiklâl Harbi ve Gizli Cihetleri**, 5. Cilt, Nehir Yayınları, s. 50-62.

İngilizlerin Malta'ya Türk tutuklularını göndermeye başladıkları bu günlerde İtilaf Devletleri'nin aldığı karar neticesinde İzmir 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar tarafından işgal edilmişti. Türk milletinin büyük tepki gösterdiği ve başta İstanbul'daki büyük mitingler olmak üzere ülkenin dört bir tarafında işgali protesto amaçlı miting ve gösterilerin yapılması ve yine hem İtilaf Devletleri temsilciliklerine hem de Osmanlı hükümetine yüzlerce protesto telgraflarının gönderilmesi İngilizleri tedirgin edecektir¹⁶. Nitekim İngilizler bu günlerde Bekirağa Bölüğü'nde bulunan Türk tutuklularını Malta'ya gönderme işini hızlandıracaklardır.

Gerçekten de İngilizler, 19'una daha tehlikeli olduklarını ileri sürerek özel bir önem atfettikleri ve oluşturulan listede isimlerinin karşısına yıldız işareti koydukları 59 kişiden oluşan bir liste hazırlamışlardır¹⁷. Bu listenin dışında 40 kişilik yeni bir liste oluşturulmuştu. İsimlerinin karşısına yıldız konulmamış olan bu listede: Şeyhülislâm Hayri Bey, İzmir Mebusu Ubeydullah Efendi, Dr. Süleyman Numan Paşa ve Ali Fethi Bey(Okyar) gibi isimler vardı. Daha sonra bu listeye 8 kişi daha ilave edilmiş ve toplamda 67 kişilik yeni bir grup oluşturularak 28 Mayıs günü Prenses Ena gemisiyle Malta'ya doğru yola çıkarılmışlardır¹⁸. Bu tutuklular arasında Kars İslâm Şura'sının üyeleri de bulunmaktaydı. Böylece Malta'ya giden bu gemideki

¹⁶ Altıntaş, **Belgelerle Milli Mücadele Döneminde Esirler**, s.74.

¹⁷ Bu listede yer alan ve isimlerin karşısına yıldız konulan kişiler şunlardı. "Sivas Valisi Sabit Bey, Musul Valisi Memduh Bey, İzmir Valisi Rahmi Bey, İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey, Dâhiliye Nazırı İsmail Canbolat, Erzurum Mebusu Hüseyin Tosun, Nafia Nazırı Abbas Halim Paşa, Yenigün Gazetesi sahibi Yunus Nadi Bey, Akdağ madeni Mebusu Ziya Gökalp, İaşe Nazırı Kara Kemal Bey, Maarif Nazırı Mithat Şükrü Bey, Sadrazam Sait Halim Paşa, Nafia Nazırı Ali Münif Bey, Adalet Nazırı Halil Bey, Mebusan Meclisi Reisi Hacı Adil Bey, Eski I. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa

¹⁸ Lütü Simavi Bey Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluların Malta'ya gönderilmesini şöyle anlatmaktadır:

"28 Mayıs 1919. Örfi idare cezaevini müdafaa etmekle vazifelendirilmiş olan İngiliz müfrezesi kumandanı, dün sabahın erken saatlerinde, saat 5 sularında cezaevi müdürünü ziyaret ederek kendisine altmış yedi zevatlık bir liste vermiş, bu listede adları yazılı bulunan kimselerin, İttihat ve Terakki Fırkası umumî merkez azaları ile garnizon kumandanlarının ve daha başka bazı mevkuların, aldığı emir mucibince bir saate kadar oradan alınıp yola çıkarılacaklarını bildirmiştir.

Cezaevi müdürlüğü tarafından kendilerine teslim olunan şahısları İngilizler, bir koyun sürüsü gibi, rast gele ve üst üste kamyonlara doldurarak taşımışlar, limandaki harp gemisine bindirip Malta adasına göndermişlerdir." Lütü Simavi, **Son Osmanlı Sarayı'nda Gördüklerimiz(Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerimiz)** Örgün Yayinevi, İstanbul 2004, s. 355.

toplam tutuklu sayısı 78 kişi olmuştu. Bilahare gemide bulunan 12 kişi Mondros Limanında indirilmişti.

Mondros'ta bırakılan bu kişiler arasında Abbas Halim Paşa, Sait Halim Paşa, Mithat Şükrü Bey, Hacı Adil Bey, Ziya Gökalp, Halil Bey(Menteşe), Kara Kemal Bey, Ali Münif Bey, Ahmet Şükrü Bey, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyin Tosun gibi İttihatçıların önde gelen isimleri bulunuyordu. Bu isimlerin dışındaki diğer tutuklular 2 Haziran 1919'da Malta'ya getirildiler. Mondros'a bırakılan 12 kişi ise 4 ay sonra oradan Malta'ya getirilmiş ve böylece İstanbul'dan gönderilen bütün Türk esirler Malta'da toplanmıştı. Malta adasında İstanbul dışından gelen Türk esirler de bulunmaktaydı. Nitekim Medine Müdafî Fahrettin Paşa, esirlik hayatını geçirdiği Mısır'dan Malta'ya getirilmişti¹⁹.

Malta'da bulunan esir kampına İstanbul'un İtilaf Devletlerince işgalinden sonra da çok sayıda Türk esiri getirilmiştir. 16 Mart 1920 günü gerçekleştirilen işgal ile İstanbul'un hassas noktalarına silahlı müfrezeler konuşlandırılmış, askeri birlikler karakolları, kışlaları, Harbiye Nezaretini bile işgal etmişlerdi²⁰. Meclis-i Mebusan binasını basan İngilizler, burada bulunan Felah-ı Vatan Grubu'nun önde gelen isimlerinden Rauf Bey ile Kara Vasıf Bey'i tutuklamışlardır. Mebusan Meclisi'ndeki bu tutuklamaların dışında şehirde de tutuklamalar olmuş ve çok sayıda sivil ve askeri şahsiyet tutuklanmıştır. Aralarında Rauf Bey ve Kara Vasıf Bey'in de bulunduğu tutuklanan bu kişiler hiç vakit geçirilmeksizin Tophane rıhtımında bulunan oldukça eski ve pis bir gemi olan Benbow Dretnotu'na bindirilerek Malta'ya götürülmüşlerdir²¹. Malta'ya gönderilen bu grup içerisinde; Çürüksulu

¹⁹ Şimşir, Mısır'dan Malta'ya getirilen Türk esir sayısının 11 kişi olduğunu belirtmektedir. Bkz. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.152-155

²⁰ İstanbul'un işgali ve itilaf Devletleri'nin İstanbul'da uyguladıkları işgal yönetimi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Bozkurt, **İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2014; Ali Karayaka, **İşgal Altında İstanbul**, İnkılâp Kitabevi Yayını, İstanbul 2016; Mümin Yıldıztaş, **Yaralı Payitaht İstanbul**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.; Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul**, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.; Aziz Hüdayi Akdemir, **İstanbul Nasıl İşgal Edildi**, Yay. Haz. İbrahim Öztürkçü, Kesit Yayınları, İstanbul 2017.

²¹ Rauf Bey ve beraberindeki Malta tutukluları, yolculukları boyunca oldukça elverişsiz şartlarda ve ortamda seyahat etmek zorunda kalmışlardır. Öyle ki günde sadece bir saat, üst güverteye çıkmalarına izin verilip, hava almalarına müsaade edilmişti. Rauf Bey hatıralarında hem tutuklanmalarını ve hem de Malta yolculuklarını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bkz. Rauf Orbay, **Siyasi Hatıralar**, Örgün Yayınevi, İstanbul 2013. S. 431-

Mahmut Paşa, Rauf Bey(Orbay) Kara Vasıf Bey, Albay Galatalı Şevki Bey, İzmir Mebusu Hasan Tahsin Bey, Esat Paşa, Mehmet Şeref Bey(Aykt), Ahmet Faik Bey(Kaltakkıran) ve Numan Usta bulunuyordu²².

İtilâf Devletleri'nin İstanbul'da çok sayıda vatansever sivil ve askeri şahsiyetleri tutuklaması Ankara'da başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Anadolu hareketince de tepkiyle karşılanmaktaydı²³. Özellikle Misâk-ı Milli'nin kabul edilmesinde önemli rol oynayan başta Rauf Bey ve Kara Vasıf Bey olmak üzere Felah-ı Vatan Grubu üyelerine yönelik bir tutuklama olabileceğinden kuşkulanan Mustafa Kemal Paşa Konya'daki 12., Sivas'taki 3. ve Erzurum'daki 15. Kolordu Kumandanlığına telgrafla aşağıdaki talimatları vermişti²⁴

“Ankara 22.1.1920

12 inci Kolordu Kumandanlığına-Konya

3 üncü Kolordu Kumandanlığına-Sivas

İngilizler İstanbul'da saldırılarını artırarak nazır ve milletvekillerinden bazılarını ve özellikle Rauf Bey'i tutuklarsa, karşılıklı olarak, Anadolu'da bulunan İngiliz subayları tutuklanacaklardır. Buna göre, gerektiğinde bölgenizdeki İngiliz subaylarını tutuklayabilmek için şimdiden gerekli tedbirlerin alınmasını rica ederim.

Mustafa Kemal”

22 Ocak 1920'de de 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya telgrafla aşağıdaki talimatı vermişti:

“Ankara 22. 1. 1920

450; Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni(Siyasi Hatıralarım)**, Cilt: 2, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 39-42.

²² Bal, **Milli Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları**, s.42.

²³ Atatürk bu konuda Nutuk'ta şunları söylemektedir:

“Efendiler, yabancıların İstanbul'da saldırılarını artırarak nazır ve milletvekillerinden bazılarını tutuklamaları ihtimaline karşı, Anadolu'da bulunan yabancı subayların tutuklanmalarına karar verdim. Bu kararımı ve buna göre tedbir alınması gereğini 22 Ocak 1920 tarihinde, Ankara, Konya, Sivas ve Erzurum'da bulunan kolordu komutanlarına “kişiyeye özel” olarak şifre ile emrettim”, Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk I, Cilt(1919-1920)**, Bugünkü Dille Yayına Haz. Zeynep Korkmaz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984, s.255-256.

²⁴ Bu telgraflar için bkz. Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk, III. Cilt(1919-1927)**, Belgeler, Bugünkü Dille Yayına Haz. İsmet Gönülal, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984, s.181-182.

15. Kolordu Kumandanlığına

İngilizler İstanbul'da saldırılarını artırarak nazır ve milletvekillerinden bazılarını ve özellikle Rauf Bey'i tutuklarsa, karşılıklı olarak, Anadolu'da bulunan İngiliz subayları tutuklanacaklardır. Buna göre, gerektiğinde bölgenizdeki İngiliz subaylarını tutuklayabilmek için şimdiden gerekli tedbirlerin alınmasını rica ederim.

Mustafa Kemal''

Mustafa Kemal Paşa'nın henüz daha İstanbul resmen işgal edilmeden önce Anadolu'daki önemli üç kolordu kumandanına gönderdiği gizli ve kişiye özel bu talimattan da anlaşılacağı üzere İngilizlerin İstanbul'da tutukladıkları ve bundan sonra da tutuklayacakları sivil ve askeri Türk vatansever ve aydınlarının serbest bırakılmasında pazarlık unsuru olacak İngiliz zabitan ve askerlerinin tutuklanması istenmekteydi.

Gerçekten de Mustafa Kemal 16 Mart 1920 günü İstanbul'un işgal edildiği haberlerini alır almaz, hemen telgrafla Kazım Karabekir Paşa'ya İngiliz Yarbay Rawlinson ile ilgili daha önce talimatla kendisine gönderilen kararı hatırlatır. Bunun üzerine de 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa Yarbay Ravlinson'u tutuklar²⁵. Sonrasında da Yüzbaşı Campell ve Teğmen Browring olmak üzere İngiliz subay ve askerleri buldukları bölgelerde esir alınacaktır. Esir alınan bu İngiliz subay ve erleri bilahare Malta'da esaret altında olan Türk tutuklularının serbest bırakılmasında Ankara Hükümeti'nin elinde önemli bir koz olacaklardır.

İstanbul'un işgalinin hemen akabinde yapılan tutuklamalardan sonra 27 Mart 1920'de Ali Said Paşa, Ebuzyiyya Velid Bey, Süleyman Nazif Bey, Celal Nuri(İleri) Bey, İslâm Ali, Ahmet Emin Yalman, Mehmet Muammer Bey, Hilmi Abdülkadir Bey, Enis Avni Bey Refet Paşa gibi tutuklular Malta'ya sürgün edilmişlerdi. Yine 11 Mayıs 1920'de; Malta'dan salıverilen ancak tekrar tutuklanan Ubeydullah Efendi, gazeteci Mehmed Kamil Bey, Acenta Mustafa(Mustafa Kırzade), Abdül Selami Paşa Malta'ya gönderilen diğer tutuklular olmuşlardır.

İngilizlerin Bekirağa Bölüğü'nde tuttukları tutukluları Malta'daki esir kampına gönderme süreçleri Mayıs ayı boyunca devam etmiştir. Bu defa

²⁵ Albay Rawlinson'un tutuklanmasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Merk Yayıncılık İstanbul 1988, s. 500-501.

gönderilen kafilede Siyasi Polis Müdürü Mustafa Reşad Bey, Sivas Delegatesi Hacı Ahmet Bey, Bitlis Valisi Abdülhalık Renda, Yarbay Basri Bey, Yakub Şevki(Sübaşı) Paşa, Murad Bey, Antep Mebusu Ali Cenani Bey, Andavallı Mehmet Ağa, Süleyman Faik Paşa, Ali Nazmi Bey bulunmaktaydı²⁶.

Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından sonra da Malta'ya sürgün edilen Türk tutukluları oldu. Kasım 1920'de son sürgünler de Malta'ya gönderildiler. Bunlar arasında en tanınmışları Mehmet Adil ile Mehmet Rüştü Beylerdi. Sürgün göndermenin ilk başladığı Mart 1919'dan son sürgünlerin gönderildiği Kasım 1920'ye kadar İstanbul'dan Malta'ya gönderilen toplam sürgün sayısı 144 kişiye ulaşmıştı.

II. Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin Malta'daki Türk Esirlerinin Serbest Bırakılmasına Yönelik Teşebbüsü

1917 Bolşevik İhtilali neticesinde Çarlık Rusya'nın yıkılması sonrası Kafkaslarda kurulan devletlerden birisi de 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'dir²⁷. Ancak Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı ordularının Azerbaycan'dan çekilmesi üzerine bölgeye yönelik emperyalist tehditler yeniden gündeme gelmişti. Böyle bir ortamda İtilaf Devletleri ile irtibata geçen Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti, Paris Barış Konferansı sürecinde zorlu geçen bir diplomasi mücadelesi sonrasında bağımsızlığının uluslararası camiada tanınmasını sağladı ve 11 Ocak 1920'de cumhuriyetin bağımsızlığı fiilen tanındı. Fakat Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bu mutlu günlerinin ömrü çok sürmedi. Kafkaslarda Çar'ın generallerinden olan ve İngilizlerce desteklenen General Denikin ve ordusu Bolşevik Ruslar tarafından bertaraf edildi. Böylece Kafkaslarda serbest faaliyet alanı bulan Bolşevik Rusya'nın müdahalesi ile 27 Nisan 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığına son verildi²⁸.

²⁶ Bal, **Milli Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları**, s.42.-43

²⁷ Bu dönemin önemli bir simi olan ve Azerbaycan'ın en tanınmış aydınlarının başında gele Mehmet Emin Resulzade oluşan bu yeni siyasal ortamı şu manidar cümleyle ifade etmekteydi: “ Azerbaycan Cumhuriyeti âlem-i İslâm'da teşekkül eden ilk Cumhuriyettir.” Bkz. **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920(Osmanlı Arşiv Belgeleri)**, Yay. Haz. Dr. Qiyas Şükürov-Dr. Vasif Qafarov, TEAS Yayıncılık, İstanbul 2018, s. XII. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun Türk basınındaki yansımaları için bkz. **Azerbaycan Cumhuriyeti-Osmanlı Basınında(1918-1920)**, Yay. Haz. Dr. Qiyas Şükürov-Dr. Vasif Qafarov TEAS Yayıncılık, İstanbul 2018, 617-646.

²⁸ **Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan(1918-1920)**. Editörler. Dr. Qiyas Şükürov-Dr. Vasif Qafarov, IQ Kültür sanat yayıncılık, İstanbul 2010, s. III., 27 Nisan

Artık Azerbaycan'ın yönetimi yerli Bolşeviklerin eline geçmiş ve bir süre sonra da Kızılordu askerleri cumhuriyetin başkenti Bakü'ye girmişlerdir. Ruslar bilahare kademeli olarak bütün Azerbaycan'ı işgal ettiler. Bolşeviklerin tüm bölgelerde yönetimi ele geçirmelerinden sonra, devletin adı Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak değiştirildi. 30 Eylül 1920'de Azerbaycan ve Sovyet Rusya arasında imzalanan antlaşma ile Azerbaycan Hükümeti'nin artık hukuki olarak Sovyet Rusya'nın isteği dışında bir politika yürütmesi imkânsız hale getirildi. Diğer bir ifadeyle Azerbaycan'ın politik bağımsızlığı ortadan kaldırıldı. Artık Azerbaycan, Türkiye de dâhil diğer yabancı hükümetlerle ilişkilerini Sovyet Rusya'nın siyaseti paralelinde, onun emir ve direktifleri ile yürütmek zorundaydı²⁹. Aşağıda anlatacağımız gibi Azerbaycan Sovyet Yönetimi'nin Malta'da esaret altında bulunan Türklerin serbest bırakılması konusunu gündeme taşınması ve görüşmelerde dile getirmesi de bu politikanın bir gereği olacaktır.

Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin Malta'da tutuklu bulunan Türk esirleri ile ilgilenmesinin temelinde Milli Mücadele'nin başlarında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin dost ve kardeş bildiği Azerbaycan'dan yardım istemesi yatmaktadır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında da Azerbaycan halkı İtilaf Devletlerine karşı birçok cephede savaşan Türk kardeşlerine defalarca yardımlarda bulunmuştu³⁰. Azerbaycan halkı bu kez de Türk kardeşlerinin

1920de Kızıl askerlerin saldırılarının hedefinde bulunan Bakü'de toplanan Azerbaycan Parlamentosu, askeri tehdit ve siyasal baskılar altında ülkenin yönetiminin Azerbaycan Komünist partisine devredilmesi kararını almak zorunda bırakılmıştır. Bu bilgi için bkz. **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920(Osmanlı Arşiv Belgeleri)**, s. XVII; Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sona erip, Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin oluşmasında Türk-Rus işbirliğinin rolü olduğu, Anadolu temsilcilerinin doğrudan katılımı ve aktif yardımıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 27 Nisan 1920 faciasının gerçekleştiğine ilişkin anlatımlar için bkz. Vasif Qafarov, **Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi(1917-1922)**, TEAS Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 396.

²⁹ Dr. Mehman Agayev, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 224-225.

³⁰ I. Dünya Savaşı yıllarında Azerbaycan Türklerinin en önemli ve organize yardım faaliyetleri Rus işgaline uğrayan Anadolu topraklarında olmuştur. Rus işgalindeki bölgede kalan binlerce Türk'e yardım getirilmiş, yetim Türk çocukları toplanmış, onlar için yetimhaneler açılmış, Türk esirlerine yardım edilmiş ve Rus ve Ermenilere karşı Türk halkının hakları korunmaya çalışılmıştır. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin organize ettiği bu yardım faaliyetleri "Kardaş Kömeği"(Yardımları) sloganıyla sürdürülmüştür ". Azerbaycan Türklerinin I. Dünya savaşı yıllarında Anadolu'daki Türk kardeşlerine yaptıkları yardımlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Betül Aslan **Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Abilov(1920-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, s. 89-90. Betül Aslan, I.

Mustafa Kemal Paşa önderliğinde giriştikleri bağımsızlık mücadelesinde onlara yardımcı olmak istiyordu. Ancak bu yardım çağrılarında ilk başlarda çok olumlu cevap verememişlerdir. Bunda da Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin Sovyet Rusya ile olan ilişkileri rol oynamaktaydı. Nitekim Sovyet Rusya ile olan ilişkilerinin seyri Milli Mücadeleye bakışlarında da önemli bir etken olacaktır.

Azerbaycan Sovyet Hükümeti ve özellikle Azerbaycan İhtilal Komitesi Başkanı ve ayrıca da Dışişleri Komiseri olan Neriman Nerimanov³¹ Anadolu hareketine oldukça sıcak bakıyordu. Özellikle Sovyet yöneticilerinin Ankara ile sıcak temaslarda bulunmasında onun yönlendirmeleri önemli rol oynamıştı. Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin, bir anlamda Azerbaycan halkının Milli Mücadele hareketine yönelik duygularını yansıtmaya bakımından Azerbaycan Sovyet Hükümeti Dışişleri Komiseri Hüseyinov'un TBMM'ne hitaben çektiği telgrafta dile getirdiği sözcükler güzel bir örnektir. Bu telgrafında Hüseyinov şunları söylemektedir:

“Savaşı kazanan emperyalistlerin zorbalık ve baskısına boyun eğmek istemeyen ve İtilâf devletlerinin dünyanın paylaşılması ile ilgili planlarının ne kadar dayanaksız ve çürük olduklarını eleştiri yerine silahla kanıtlamakta gecikmeyen Türk milletinin kahramanca mücadelesine hayran olan Azerbaycan Sovyet Hükümeti, her zaman Türk halkına kardeş elini uzatmak isteğini göstermekteydi³².”

Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin Malta'da esarete tutulan Türklerin serbest bırakılması konusuyla ilgilenmesi şöyle gelişmiştir.

Mondros Mütarekesi sonrası Kafkaslar bölgesinin diğer kesimlerine olduğu gibi Azerbaycan'a da bir kısım İngiliz subay ve askerleri gelmişti ve buralarda bazı faaliyetler icra etmekteydiler. İngilizler kadar olmasa da az

Dünya Savaşı Yıllarında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine “Kardeş Kömeği”(Yardımları) ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara-2000.

³¹ Neriman Nerimanov bazı kaynaklarda Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin ilk devlet başkanı olarak da kabul ediliyordu.

³² Nerimanov, Sosyalist Azerbaycan'ın ilk devlet başkanı, Sovyetler Birliği'nin Merkez Komitesi üyesi bir Türk” Bkz. Hüseyin Adıgüzel, **Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, İleri Yayınları, İstanbul 2006, s.9.

³² Bu telgraf metni için bkz. Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri(1917-1923)**, Boyut Kitapları, İstanbul 2000, s.343.

sayıda Fransız da bulunmaktaydı. Kızıl ordunun Bakü'yü işgal ettiği ve Azerbaycan'da Bolşevik yanlısı bir hükümet işbaşına geldiği 27-28 Nisan 1920'de burada bulunan İngilizler ve Fransızlar tutuklanmış ve hapse atılmıştı. Tutuklanan İngiliz vatandaşlarının sayısı konusunda farklı tespitler vardır. Nitekim İngiliz Donanma Bakanı Lord Longun 1920 başlarında İngiliz Parlamentosunda yaptığı konuşmada Azerbaycan'da tutuklu bulunan İngilizlerin sayısının 52 olduğunu söylerken bu sayı İngiliz Hükümeti'nin Sovyet Rusya Hükümetine verdiği protesto notasında 72 olarak dile getirilmişti³³. Tutuklular arasında bulunan İngiltere'nin Bakü'deki Konsolos Muavini ölüme mahkûm edilmişse de sonradan bu hüküm değiştirilmişti³⁴.

Bu tutuklamaların İngilizlerin elinde esir bulunan çok sayıda Rus savaş esirinin kurtarılmasına yönelik olduğunu görmekteyiz. İngilizlerin elinde ayrıca binlerce Türk savaş esiri de bulunmaktaydı. İngilizlerin elindeki Rus savaş esirleri farklı yerlerdeydi. Nitekim Kanada'da 14 Rus savaş esiri bulunurken, Hindistan'da birkaç kişi ve yine Mısır ve diğer yerlerde de 129 kadar Rus bulunmaktaydı³⁵.

Sovyet Rus yönetimi İngilizlerin elinde esir bulunan kendi vatandaşlarını kurtarmak için İngilizlerle görüşmeler başlatmıştı. Bu esirlerin karşılıklı olarak değiştirilmesi için Sovyet Rusya ve Azerbaycan temsilcileri ile Tiflis'te bulunan İngiliz ve Fransız temsilcileri arasında Ekim 1920'de görüşmeler yapılması kararlaştırılmıştı³⁶. Azerbaycan Sovyet Hükümeti yapılacak esir değişimi konusunda Sovyet Rusya Harici İşler Komiser Muavini Litvinov'a yetki verdi. İngilizler, ellerinde bulunan Rus esirlerine karşılık, eski Çarlık Rusya'sı hudutlarında hapsedilmiş İngilizlerin tamamının serbest bırakılmasını talep etmekteydi. Sovyet Rus yönetimi prensipte İngilizlerin bu teklifine sıcak bakmaktaydı. Ancak Rusların burada tabiri caizse bir taşla iki kuş vurmak gibi bir niyetleri vardı. O günlerde yoğunlaşan Ankara-Moskova siyasi ve diplomatik görüşmelerinin kendi istedikleri bir şekilde

³³ 1 Kasım 1920'de Tiflis'te imzalanan protokolde ise bu sayı 62 kişi olarak gösterilmiştir. Musa Qasimov, **Azerbaycan-Türkiye Diplomatik-Siyasi Münasebetleri**, El neşriyatı, Bakı 1998, s.51-52

³⁴ Nesrin Sarıahmetoğlu, **Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s.411.

³⁵ Qasimov, **Azerbaycan-Türkiye Diplomatik-Siyasi Münasebetleri**, s.56.

³⁶ Aslan **Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Abilov(1920-1923)**, s.94; Agayev, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri**, s. 230.

sonuçlanmasını arzu ediyorlardı ve bunun için de Ankara'yı memnun edecek bir teşebbüste bulunarak Ankara nezdindeki nüfuzunu artırmak istiyorlardı. Bunun için de Ruslar İngilizlerce Malta'da esaret altında tutulan Türk tutuklularının serbest bırakılmasını sağlamayı planlamıştı. Çünkü Sovyet Rus yönetimi şuna inanıyordu ki, Malta'daki Türk esirleri konusu Ankara tarafından çok önemsenmekteydi³⁷. Ancak bu konuda farklı bir yaklaşım daha vardır. O da Sovyet Rusya yönetiminin değil de Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin İngiliz tutuklularla Malta'da esir tutulan Türklerin karşılıklı değiştirilmesini istediğidir. Konuyla ilgili verilen bilgi şöyledir:

“Azerbaycan Hükümeti, tutuklanan İngilizleri İstanbul'da hapsedilen Kemalistlerle değiştirme kararında idi. Bu konuda M.D. Hüseyinov, G. Çiçerin'e yolladığı telgraf, görüşmelerde bulunmak için aynı zamanda Kopenhag'da olan M.M. Litninov'a gönderilmişti.(...) İngiliz esirlerinin, Malta sürgünleriyle değişme meselesi de Nerimanov'un teşebbüsüydü. Hapsedilenler arasında tek Azerbaycan Türkü Ahmet Ağaoğlu'nun Malta'dan iki kez ona müracaatı bu teşebbüste sebep gösterilebilir³⁸”

Diğer taraftan Sovyet Rusya yönetimi, Malta'daki Türk esirlerinin kendilerince serbest bırakılmasını talep etmenin İngilizleri tedirgin edeceğini ve onlarla yapacakları esir değişimi görüşmelerinin olumsuz etkileneceğini düşünüyorlardı. Bu nedenle bu konuda Azerbaycan Sovyet Yönetimini vasıta olarak kullanmak istemişlerdir. Nitekim Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin. Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Başkanı Neriman Nerimanov'a göndermiş olduğu 16 Ağustos 1920 tarihli telgrafta, gayet açık bir ifadeyle “Azerbaycan Hükümeti'nin kendi adına İstanbul'da hapsedilmiş Müslüman milliyetçilerin serbest bırakılmasını talep edebileceğini belirtmiştir³⁹.

³⁷ Agayev, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri**, s.230-231.

³⁸ Sarıahmetoğlu, **Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov**, s. 412. Bu tezi destekleyecek bir bilgi şöyledir: “Ayrıca 1920 yılının Ağustosunda Sovyet Rusya Dışişleri Komiser yardımcısı M. Litvinov, Kopenhag'da İngilizlerle Rus esirlerinin meselesini görüşürken, Azerbaycan Hükümeti'nden serbest bırakılması düşünülen Türk esirlerinin de listesini istemişti. Fakat o tarihte Azerbaycan tarafı bu listeyi bir türlü Litvinov'a gönderememişti.” Agayev, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri**, s. 233.

³⁹ Qasimov, **Azerbaycan-Türkiye Diplomatik-Siyasi Münasebetleri**, s. 56; Agayev, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri**, s. 230-231.

Azerbaycan Sovyet Hükümeti bu meseleye olumlu yaklaşmış ve Azerbaycan'da bulunan İngiliz esirleriyle Malta'da bulunan Türk esirlerin değiştirilmesi konusunda İngilizlerle görüşmelere başlayabileceklerini Moskova'da bulunan Çiçerin'e bildirmişti⁴⁰. Karşılıklı esir değişimi için yapılacak görüşmelerde Sovyet Rusya Leonid Stark ve Şeyman'ı yetkili temsilci olarak görevlendirirken, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adına Sadıkov görüşmelere katılacaktı⁴¹.

Azerbaycan Sovyet Hükümeti Dışişleri Komiseri Hüseyinov, gerek Azerbaycan'ın Tiflis'teki temsilcisi İsrailov ve gerekse görüşmelerde sorumlu olarak tayin ettiği Sadıkov'dan İngiliz ve Fransız temsilcileri ile yapılacak esir değişimi görüşmelerinde, İngiltere tarafından Malta'da esir tutulan Türk siyasi esirlerle ilgili girişimlerde bulunmasını istemiştir⁴². Hüseyinov gönderdiği telgrafta "Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Malta'daki Türk siyasi esirlere karşı, Bakü'de bulunan İngiliz vatandaşlarını değiştirmeye razı ve hazır olduklarını Tiflis'teki İngiliz temsilcilerine bildirmesini istemiş ve telgrafa ek olarak da, İngilizlerin elinde Malta'da esir tutulan Türk esirlerinin bir listesini eklemiştir⁴³.

Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin Bakü'de hapsedilmiş olan İngilizlerin "Kemalci Türkler" ile değiştirilmesi meselesine razı olduğu bilgisi 30 Ağustos 1920'de Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin'e bildirildikten kısa bir süre sonra tarafalar Tiflis'te bir araya gelerek görüşmelere başladılar. Azerbaycan Sovyet Hükümeti Dışişleri Komiseri Hüseyinov ile İngiliz ve Fransız temsilciler arasında başlayan görüşmeler oldukça gergin geçiyordu. İngiltere'nin Tiflis'teki temsilcisi Sir Hary Luke, Hüseyinov'un Bakü'de tutuklu bulunan 62 civarındaki İngiliz esirler ile Malta'da tutuklu bulunan Türk esirler karşılıklı değiştirilmesi teklifini İngiliz Dışişleri Bakanlığına bildirdi. İngilizler, Hüseyinov'un teklifini "acayip bir teklif olarak" görmüşlerdi:

"Kısa bir süre sonra Foreign Office'e acayip bir teklif geldi. Sir Harry Luke(Tiflis) Azerbaycan Hariciye Komiseri Hüseyinov'un 6 Eylül'de kendisine tevdi ettiği bir telgraf suretini göndermişti. Telgrafın meali

⁴⁰ Qasimov, *Azerbaycan-Türkiye Diplomatik-Siyasi Münasebetleri*, s.58.

⁴¹ Aslan *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Abilov(1920-1923)*, 94.

⁴² Aslan *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Abilov(1920-1923)*, 95.

⁴³ Azerbaycan Sovyet Hükümeti Dışişleri Komiseri Mirza Davud Hüseyinov'un gönderdiği telgrafa ek olarak sunduğu listeyi çalışmamızın sonunda vereceğiz. Bkz. EK-1

şuydu''Moskova'da Çiçerin'e; Litvinov'a gönderin. Azerbaycan Sovyetler Şurası Hükümeti Bakûde mevkuf bulunan İngilizlerin İstanbul'da tutulmuş Türklerle mübadele edilmesine muvafakat eder...Curzon selâhiyetsizlik yönünden müzakereleri reddetti ve 27 Nisan'da Bakû'de Kızılordu'nun eline düşmüş olan İngilizlerin Tiflis'teki Britanya Elçiliği vasıtasıyla kasım'da serbest bırakılmalarını temin etti⁴⁴''

İngiliz Hükümeti mevcut koşullarda böyle bir esir değişimine razı olamadıklarını beyan ederek yapılan esir değişimi görüşmelerinde bu durumun gündemden çıkartılmasını isteyeceklerdir. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon Ankara Hükümeti'ne Sevr Antlaşmasını kabul etme şartını ileri sürdüklerini, Ankara Hükümeti'nin de bunu kabul etmediğini bildirerek şu anda Malta'daki Türk esirlerinin İngiliz esirleriyle değiştirilmesinin mümkün olmadığını ifade ederek, teklifin kabul edilmediğini İngiliz temsilciye bildirecektir⁴⁵.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Malta sürgünlerini siyasi bir koz olarak elinde tutmak kararındaydı. Daha açıkçası, Malta sürgünleri Sevr Antlaşmasını Türkiye'ye dikte ettirmek için bir baskı aracıydı. Bütün sürgünler Kemalistlerin adamları sayılıyordu. Bunlardan herhangi birinin serbest bırakılması Kemalistler için biz zafer olacak, Sevr Antlaşmasını Türklere kabul ettirmeyi zorlaştıracak diye düşünülüyordu⁴⁶.

Bu arada Anadolu'daki İngiliz rehinelere yakınları da İngiliz Hükümetini sıkıştırmaya başladı. Erzurum'da tutuklu bulunan Yarbay A. Rawlinson'un büyük kardeşi Lord Rawlinson 16 Ağustos 1920'de İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a başvurarak kardeşinin kurtarılmasını istemiş ve şunları yazmıştır⁴⁷:

⁴⁴ Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, TTK Yayınları, Ankara 1971, s. 187.

⁴⁵ Agayev, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri**, 231.

⁴⁶ Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.328-329.

⁴⁷ Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 329. Yarbay Rawlinson'un serbest bırakılmasına yönelik İngiliz Hükümetine yönelik baskıların olduğu şu ifadelerden de anlaşılmaktadır: "Kemalistlerin elindeki İngiliz tutsaklarının, özellikle Yarbay Rawlinson'un serbest bırakılması için İngiliz başkenti Londra'da, tutsakların aileleri, fazlasıyla Rawlinson'un eşi ve çok etkili olan kardeşi Lord Rawlinson'ca İngiltere Dışişleri Bakanlığına baskı yapıyordu." Bkz. Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, TTK Yayınları, Ankara 1986, s.147-148.

“Azizim Lord Curzon

Bildiğiniz gibi, küçük kardeşim, Mart ayından beri, Mustafa Kemal'in elinde Erzurum'da tutsaktır. O zamandan buyana kendisiyle hiçbir şekilde haberleşemedik ve kaygılıyız. Artık Türkiye ile barış imzalandığına göre, tutsak değiş tokuşuna gidemez miyiz? Öğrendiğime göre bizim elimizde Malta'da birçok Türk vardır ve Mustafa Kemal bunların Anadolu'ya dönmelerini pek arzu etmektedir. Bu konuda sizi rahatsız etmemi hoş görünüz. Gerçekten altı ay geçince kaygılanmaya başladık...”

İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise bu isteği 18 Ağustos 1920 tarihinde *“Birkaç subay için kullanmak isteyeceklerdir”* diyerek geri çevirecektir. Anlaşıyor ki, Lord Curzon ve İngilizler, Malta Sürgünlerini Sevr Antlaşmasını onaylatmak için koz olarak kullanmaya kararlı görünüyordular⁴⁸.

İngiliz Dışişleri Bakanının esirler konusundaki olumsuz cevabı, Tiflis'te cereyan eden görüşmeleri de olumsuz etkileyecektir. Nitekim Azerbaycan temsilcilerinin İngilizlerle yaptıkları görüşmelerden bir sonuç çıkmamıştır. Görüşmelerde Azerbaycan temsilcisi, Bakü'de tutuklu bulunan İngiliz vatandaşlarını serbest bırakmaya hazır olduklarını belirtmişler ama bunun yanında Azerbaycan Hükümeti'nce değiştirilmesi uygun görülen Türk esirlerin isimlerini de bir liste halinde İngiliz temsilcisine sunmuşlardı. Azerbaycan heyetinin teklifin kabulü ile ilgili ısrarları İngilizleri gerecektir. Hatta İngiliz temsilciler bu ve diğer konularda başlatılan müzakerelerden çekileceklerini beyan edeceklerdir. Nitekim Çiçerin bu mesele ile ilgili olarak Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Başkanı Neriman Nerimanov'a gönderdiği telgrafta şunları söyleyecektir⁴⁹:

“Anlaşıyor ki İngilizler Kemalistlerle mübadeleye arzı olmayacaklar. Dün bize eğer akşama yakın serbest bırakılma hakkında tekliflerine cevap alamazlarsa, o zaman görüşmeleri durdurulmuş sayacaklarını ve kendi hükümetlerine haber vereceklerini bildirdiler.”

Çiçerin'e göre esir değişimi meselesi acil bir şekilde çözüme kavuşturulmalıydı. Görüşmelerden önce Sovyet dış siyaseti bakımından İngiliz esirlerin ellerinde bulunması politik menfaatlerinin bir gereği idi. Özellikle itilâf devletleri ile yapılacak görüşmelerde koz olarak kullanılması

⁴⁸ Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 330.

⁴⁹ Sarıahmetoğlu, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, s. 412.

düşünüliyordu. Ancak gelinen noktada durum değişmişti. Şimdi bu meselenin uzaması ve çözüme kavuşmaması, Sovyet Rusya adına Londra’da bulunan Krasin’in temaslarına zarar verebilirdi. Üstelik batı kamuoyunu da Sovyetlerin aleyhine çevirebilirdi. Çiçerin bu nedenle Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti’nin Başkanı Nerimanov’dan Azerbaycan’ın Tiflis’te bulunan temsilcisinin Fransız ve İngiliz temsilcisiyle esir değiş tokuşu konusunda bir uzlaşmaya varmasını istemiştir.

Netice olarak Çiçerin’in bu telgrafından sonra Azerbaycan Sovyet Hükümeti, İngiliz ve Fransızlarla sürdürdüğü esir değiş tokuş görüşmelerinde artık, Malta’daki Türk esirlerinden bahsetmeyecektir. Bu konu görüşme gündeminden düşmüştür. Nitekim Çiçerin’in beklentileri doğrultusunda kısa bir süre sonra taraflar esir değiş tokuşu konusunda bir uzlaşmaya varmışlardır. Nitekim 1 Kasım 1920 tarihinde Sovyet Azerbaycan Hükümeti adına Gürcistan’daki temsilcisi İsrailov, Sovyet Rusya Hükümeti adına Stark ve İngiltere adına Kafkasya’daki baş temsilcisi Yarbay Stocks tarafından bir protokol imzalanmıştır. Bu protokole göre Bakü’de bulunan 62 İngiliz esir ile İngilizlerin elindeki Rus esirlerin değiştirilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁰ Bu esir değişimi protokolünden sonra 5 Kasım 1920’den itibaren Mısır ve İstanbul’daki Rus esirleri Odessa’ya getirilmeye başlanmış ve bunun karşılığında da Bakü’deki İngiliz esirleri itilaf devletleri yetkililerine teslim edilmiştir⁵¹.

Nitekim Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti’nin Başkanı Nerimanov imzasıyla Bakü’den Londra’ya yazılan ama Moskova’dan aşağıdaki telgraf çekilerek konuyla ilgili şu bilgi verilmiştir:

“28 Ekim’de Bakü’deki Britanya Konsolosu ve diğer İngiliz esirleri hapisten çıkarılmışlardır. Onları Tiflis’e gönderecekler. Azerbaycan Respublicası Dışişleri Halk Komiseri onların gönderilmesi meselesini şahsen düzenlemek için oraya gitmiştir.

Azerbaycan Sovyet Sosyalist Respublicası Hükümetinin Başkanı Nerimanov⁵²”

⁵⁰ Agayev, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, 234.

⁵¹ Agayev, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, 232-233.

⁵² Sarıahmetoğlu, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, s. 414.

III. Azerbaycan Sovyet Hükümeti ve Malta'daki Türk Esirlerinin Serbest Bırakılması Teşebbüsünün Yankıları

Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin Bakü'de tutuklu bulunan İngiliz vatandaşları ile Malta'daki Türk esirlerinin karşılıklı olarak değiş tokuş meselesinin gündeme gelmesinde Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Başkanı Neriman Nerimanov'un teşebbüsü önemli bir rol oynamıştı⁵³.

Aslen Azerbaycanlı olan ve İngilizler tarafından İstanbul'da tutuklanarak Malta'ya sürgüne gönderilen Türk aydını Ahmet Ağaoğlu(Agayev), Malta'dan Nerimanov'a iki defa mektupla başvurarak kendisi ile birlikte diğer Türklerin serbest bırakılması için teşebbüste bulunmasını istemiştir.

Ahmet Ağaoğlu Nerimanov'un Malta'daki Türk esirlerinin serbest bırakılması için İngilizler ve Fransızlarla Tiflis'te yapılan görüşmelerden haberdar olmuş ki, bu çalışmaları için Nerimanov'a bir teşekkür mektubu göndererek şunları söylemiştir:

*“Bakü'de bulunan İngiliz esirleri ile bizlerin değiştirilmesi teklifinizle, bizi kurtarmak istediğinizi ve bizi unutmadığınızı biliyoruz. Görünen o ki, siyasi durumdan dolayı başarmanız mümkün olmamıştır. Bununla beraber ben ve arkadaşlarımla hepsi size bu teşebbüsünüzden dolayı minnettardır.”*⁵⁴

Ahmet Ağaoğlu'nun mektubundan anlaşılacağı üzere, Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin esir değişimi konusunda sürdürdüğü görüşmeler Malta'da oldukça ümit yaratmış ve bir anlamda esirleri heyecanlandırmıştır.

Konuyla ilgili bir başka bilgiyi de Hüseyin Cahit Yalçın'ın İttihatçı liderlerin Gizli Mektupları adlı eserinde yer alan Talat Paşa'nın Cavid Bey'e yazdığı mektupta bulmaktayız. Mektubun bir yerinde Talat Paşa şunları yazmaktadır⁵⁵:

⁵³ “Bu günlerde Neriman Nerimanov, 1917 yılında Nargın adasındaki Türk esirlerinin kurtarılmasına benzer bir faaliyete girişti. İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürülmüş bulunan İttihat ve Terakki elemanlarının ve geçmiş hükümet memurlarının kurtarılması için çalışmalara başladı. İngiliz Hükümeti'ne Bakü'de esir bulunan İngilizlerle, Malta'da tutulan Türklerin değiştirilmesi teklifinde bulundu. İngiliz Hükümeti Nerimanov'un bu teklifini kabul etmedi”. Bkz. Adıgüzel, **Atatürk ve Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, s. 89.

⁵⁴ Adıgüzel, **Atatürk ve Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, s. 89-90; Sarıahmetoğlu, **Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov**, s. 412-413.

⁵⁵ Hüseyin Cahit Yalçın, **İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları**, Temel Yayınları, İstanbul 2002, s.163.

“Bir de unuttumdu, eğer mümkünse Pedere Malta’ya yaz ve arkadaşlara tebşir et ki Bakü’de tutulmuş olan seksen İngiliz esirine mukabil bizim Malta’daki mahpuslardan seksen kişi ile mübadele edilecektir. Listesini de bulursan belki lef ederim. Azerbaycanlılar bunu bu surette kabul ettiler.”

Mektuptan anlaşıldığına göre, Azerbaycan Sovyet Hükümeti’nin esir değişimi konusundaki çabalarının ilk günlerine ait bilgi ve gelişmeler, Talat Paşa’ya iletilmiştir. Talat Paşa mektubunda 80 kişilik bir listeden bahsediyor. Muhtemelen İngiliz tutuklular sayısınıca Türk esirlerinin serbest bırakılacağı düşünüldüğünden 82 kişilik bir listeden bahsediliyor. Bu liste Azerbaycan Sovyet Hükümeti dışişleri Komiseri Hüseyinov tarafından Tiflis’te İngiliz ve Fransız temsilcilerle esir görüşmelerinde Azerbaycan’ı temsil eden delegeler olan Sadıkov ve İsrailov’a gönderdiği telgrafın ekindeki liste olsa gerektir. Ekte vereceğimiz bu listede 78 tutuklunun ismi bulunmaktadır. Kanaatimize göre 82 kişi olarak bahsedilen liste bu listedir.

Anlaşılacağı üzere Azerbaycan Sovyet Hükümeti’nin Malta’daki Türk esirlerinin serbest bırakılması konusundaki teşebbüsü ve bu konuda Tiflis’te yaptığı görüşmeler Türk kamuoyunca yakından bilindiği gibi TBMM’de de konu hassasiyetle takip edilmekteydi.

Nitekim Azerbaycan Sovyet Hükümeti’nin bu girişimi TBMM’de şükranla karşılanmıştır. Nitekim İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey, Malta’daki esir Türk vatandaşlarının serbest bırakılması konusunda takındığı olumlu tutum nedeni ile Azerbaycan Hükümeti’ne teşekkür edilmesi için TBMM’ye bir takrir vererek şunları dile getirmiştir:

“Takrir

Kardeş Azerbaycan Hükümeti Malta’da zindanlarda inletilmekte olan vatandaşlarımız serbest bırakılmadıkça İngiliz esirlerini İngiltere Hükümetine iade etmeyeceğini resmen bildirmiştir. Mütarekenin akdinden beri rencide edilmekte olan Milli namusumuzu müdafaa etmekle fedakârlığını ve kardeşliğini gösteren sevgili Azerbaycan’a hükümet namına teşekkür edilmesini rica ve teklif ederim efendim.

İzmir Mebusu

Mahmud Esad⁵⁶”

⁵⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi(TBMM ZC), D.1, C.5 s.131. Ayrıca bkz. Atatürk’ün Milli Dış Politikası(Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge 1919-1923), Cilt. 1, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1992, s.173.

İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey'in vermiş olduğu bu taktir TBMM Genel Kurulu'nda ele alınmıştır. Ancak Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin teşebbüsünün TBMM'ye bildirilmediği dikkate alınarak Azerbaycan Hükümetine teşekkür edilmesi işinin Hükümet tarafından yapılması kararı verilmiştir. TBMM bu görüşme üzerine İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey'in taktiri ile ilgili kararını TBMM Reisi Mustafa Kemal aşağıdaki yazısıyla Hükümete bildirmiştir.

“Ankara, 23.10.1920

Büyük Millet Meclisi Riyaseti Başkitabet

Sayı : 458/1092

Heyet-i Vekile Riyaset-i Celilesine,

Azerbaycan Hükümetinin Malta'daki vatandaşlarımız tahliye edilmedikçe İngiliz esirlerini iade etmeyeceğine dair İngiltere Hükümetine ita ettiği cevaptan dolayı beyan-ı teşekkür edilmesi hakkında İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey tarafından verilip Heyet-i Celilerine tevdi takarrür eden taktir suret-i musaddıkası leffen takdim edildi efendim.

Büyük Millet Meclis-i Reisi

Mustafa Kemal ⁵⁷”

Sonuç

Sonuç olarak Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin Malta'daki Türk esirlerini kurtarma girişimi arzu edildiği gibi sonuçlanamamıştır. Ancak bu dönemde sonuçlanamayan esir değişimi konusu İngiltere ile TBMM Hükümeti yani Ankara arasında çok uzun sürecek ve oldukça çetin ve sert görüşmeler şeklinde cereyan edecektir.

Karşılıklı olarak alınan esirlerin kaderini Milli Mücadele hareketi diğer bir ifadeyle Anadolu'da devam etmekte olan savaş çözecektir. Birinci İnönü zaferi sonrası Londra'da cereyan eden görüşmelerle Ankara adına Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in İngilizlerle yaptığı esirlerin serbest bırakılması

⁵⁷ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi(TBMM ZC), D.1, C.5 s.131. Ayrıca bkz. Atatürk'ün Milli Dış Politikası(Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge 1919-1923), Cilt. 1, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1992, s.173.

sözleşmesinin TBMM’ce kabul edilmemesi, meselenin çözümünü Sakarya Savaşı sonrasına bırakmıştır.

Kazanılan Sakarya Zaferi ile İngiltere artık esir değişimi konusunda Ankara ile masaya oturmak zorunda kalacak ve bunun sonucunda da imzalanan antlaşma ile taraflar birbirlerinin elindeki esirleri serbest bırakacaktır.

Bu çalışmamıza konu olan Azerbaycan Sovyet hükümetinin Malta’daki Türk esirleri ile Bakü’de bulunan İngiliz esirlerinin serbest bırakılması meselesi arzu edilen sonuca ulaşmamış, İngilizlerin Malta’daki Türk esirlerini Sevri Antlaşmasını Ankara’ya kabul ettirmek için bir koz olarak kullanma düşüncesinden dolayı bir antlaşmayla sonuçlanmamıştı.

Ancak böyle bir konuyu gündeme getirmesi ve ciddi düzeyde sonuca ulaştırmak için çaba sarf etmesi Azerbaycan Sovyet Hükümeti’nin ve bilhassa bu ülkenin Başkanı olan Neriman Nerimanov’un Türk milletine olan bakış açısını göstermesi bakımından çok önemlidir.

Gerçekten de Birinci Dünya Savaşı yıllarında olduğu gibi Milli Mücadele günlerinde de Azerbaycan halkı ve hükümetleri Türk kardeşlerine sahip çıkmak istemiş, maddi ve manevi yönden elinden gelen her şeyi yapmaya çalışmıştır.

Azerbaycan Sovyet Hükümeti’nin Malta’daki Türk esirlerini kurtarma çabaları bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde, gösterilen çabalar ve yapılan yardımlar daha çok anlam kazanmaktadır.

KAYNAKÇA

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

ATATÜRK, Mustafa Kemal **Nutuk, III. Cilt(1919-1927), Belgeler**, Bugünkü Dille Yayına Haz. İsmet Gönülal, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984.

Atatürk’ün Milli Dış Politikası(Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge 1919-1923), Cilt. 1, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1992.

Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920(Osmanlı Arşiv Belgeleri), Yay. Haz. Dr. Qiyas Şükürov-Dr. Vasif Qafarov, TEAS Yayıncılık, İstanbul 201

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi(TBMM ZC), D.1, C.5.

Kitaplar

- ADIGÜZEL, Hüseyin, **Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, İleri Yayınları, İstanbul 2006.
- AGAYEV, Mehman, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.
- AKDEMİR, Aziz Hüdai, **İstanbul Nasıl İşgal Edildi**, Yay. Haz. İbrahim Öztürkçü, Kesit Yayınları, İstanbul 2017.
- AKŞİN, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cem Yayınevi, İstanbul 1983.
- ALTINTAŞ, Ahmet, **Belgelerle Milli Mücadele Döneminde Esirler**, Anekdot Yayınları, Ankara 2008.
- ASLAN, Betül, **I. Dünya Savaşı Yıllarında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardaş Kömeği"(Yardımları) ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara-2000
- ASLAN, Betül, **Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Abilov(1920-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk I, Cilt(1919-1920)**, Bugünkü Dille Yayına Haz. Zeynep Korkmaz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk, III. Cilt(1919-1927)**, Belgeler, Bugünkü Dille Yayına Haz. İsmet Gönülal, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984.
- Azerbaycan Cumhuriyeti-Osmanlı Basımında(1918-1920)**, Yay. Haz. Dr. Qiyas Şükürov-Dr. Vasif Qafarov TEAS Yayıncılık, İstanbul 2018.
- BAL, Mehmet Akif, **Milli Mücadele Dönemi'nde Bekirağa ve Malta Anıları**, Ark Kitapları, İstanbul 2003.
- BAŞAK, Tolga, **Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013.
- BAYAR, Celal, **Ben de Yazdım**, C. 5, Sabah Kitapları.
- BOZKURT, Abdurrahman, **İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2014.
- Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan(1918-1920)**. Editörler. Dr. Qiyas Şükürov-Dr. Vasif Qafarov, IQ Kültür sanat yayıncılık, İstanbul 2010.
- CRİSS, Bilge, **İşgal Altında İstanbul**, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

- GÖZTEPE, Tarık Mümtaz, **Mütareke Günleri**, Haz. H. Afşın Günaydın, Cümle Yayınları, Ankara 2017
- JAESCHKE, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, TTK Yayınları, Ankara 1971
- KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, Merk Yayıncılık İstanbul 1988.
- KARAYAKA, Ali, **İşgal Altında İstanbul**, İnkılâp Kitabevi Yayını, İstanbul 2016.
- KUTAY, Cemal, **Malta Esirleri(Osmanlı Sürgünlerinin Öyküsü(1918-1921))**, Acar Bilgi Merkezi Yayınları, İstanbul 2014.
- ORBAY, Rauf, **Cehennem Değirmeni(Siyasi Hatıralarım)**, Cilt: 2, Emre Yayınları, İstanbul 1993.
- ORBAY, Rauf, **Siyasi Hatıralar**, Örgün Yayınevi, İstanbul 2013.
- RYAN, Sir Andrew, **Sonuncu Dragoman**, Çev. Dilek Berilçen Cenkçiler, TTK yayınları, Ankara 2015
- SABİS, Ali İhsan, **İstiklâl Harbi ve Gizli Cihetleri**, 5. Cilt, Nehir Yayınları.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin, **Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.
- SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C.I, TTK yayını, Ankara 1993.
- SİMAVİ, Lütfi, **Son Osmanlı Sarayı'nda Gördüklerim(Sultan Mehmed Reşad Hann ve Halifenin sarayında Gördüklerim)** Örgün Yayınevi, İstanbul 2004.
- SONYEL, Salâhi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, TTK Yayınları, Ankara 1986,
- SORGUN, Taylan, **Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü**, Kamer Yayınları, İstanbul 1998.
- ŞİMŞİR, Bilal N., **İngiliz Belgelerinde Atatürk(1919-1938) Cilt-2 Nisan-Aralık 1920**, TTK Yayınları, Ankara 1975.
- ŞİMŞİR, Bilâl N., **Malta Sürgünleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.
- Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genelkurmay Askeri - Tarih ve Stratejik Etüt daire Başkanlığı Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.
- TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.
- TOKER, Yalçın **Malta Sürgünleri'nden Portreler**, Toker Yayınları, İstanbul 2006.

- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, **Görüp işittiklerim**, TTK yayınları, Ankara 1984.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, **Siyasal Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, **İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları**, Temel Yayınları, İstanbul 2002.
- YALKIN, Mustafa, Razi **Bir Türk Casusunun Mütareke Hatıraları**, Haz. Serpil Sürmeli, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Erzurum 2007.
- YEGHİAYAN, Vartkes, **Malta Belgeleri(İngiltere Dışişleri Bakanlığı Türk Savaş Suçları Dosyası)**, Belge Yayınları, İstanbul 2007.
- YERASİMOS, Stefenos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, Boyut Kitapları, İstanbul 2000
- YILDIZTAŞ, Mümin, **Yaralı Payitaht İstanbul**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.
- QAFAROV, Vasif, **Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)**, TEAS Yayıncılık, İstanbul 2018.
- QASIMOV, Musa, **Azerbaycan-Türkiye Diplomatik-Siyasi Münasebetleri**, El neşriyatı, Bakı 1998.

EK - I
AZERBAJCAN SOVYET HÜKÜMETİ'NCE SERBEST BIRAKILMASI
AMACIYLA İNGİLİZLERE VERİLEN MALTA'DAKİ TÜRK
ESİRLERİNİN LİSTESİ

Sıra No	İsmi	Mesleği
1	Numan Usta	İstanbul Sosyalist Milletvekili
2	Osman	Rize'den Liman İşçileri Temsilcisi
3	Mehmet Emin	Türkiye'nin Milli Şairi
4	Ahmet Emin	Gazeteci
5	Ahmet Agayev	Gazeteci
6	Salah Cimcöz	İstanbul Mebusu
7	Ziya Gökalp	İstanbul Üniversitesi Profesörü
8	Hüseyin Cahit	Gazeteci
9	Kara Vasıf	Milli Hareketin Temsilcisi
10	Rauf Bey	Eski Bahriye Nazırı
11	Fahri Paşa	Hicaz Kumandanı
12	Küçük Cemal Paşa	Eski Harbiye Nazırı
13	Cevat Paşa	Eski Erkân-ı Harbiyye-i Umumiye Reisi
14	Refet Paşa	General
15	Cavid Bey	Eski Maliye Nazırı
16	Hayri Efendi	Şeyhülislâm
17	Muammer Bey	Sivas Valisi
18	Memduh Bey	Musul Valisi
19	Sabit Bey	Harput Valisi
20	Hamit Bey	Erzincan Mebusu
21	Sait Halim Paşa	Eski Sadrazam
22	Faik Bey	Merzifon Kaymakamı
23	Kemal Bey	İaşe Nazırı
24	Cevat Bey	İstanbul Merkez Kumandanı
25	Ali İhsan Paşa	Ordu Kumandanı
26	Mahmut Kamil Paşa	Ordu Kumandanı
27	Rahmi Bey	İzmir Valisi
28	Celâl Nuri	Gazeteci
29	İbrahim Bey (ve 9 arkadaşı)	Cenub-i Garbi Kafkas Hük. Cumhurbaşkanı

Sıra No	İsmi	Mesleği
30	Hasan Han	Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti
31	Pertev Paşa	General
32	Halil Bey	Meclis Başkanı
33	Sait Paşa	Eski İstanbul Kumandanı
34	Süleyman Nazif Bey	Gazeteci
35	Çolak Kemal	Yarbay
36	Şevket	Albay (Galatalı)
37	Faik Bey	Yüzbaşı
38	Doktor Esat Paşa	Profesör
39	Hüseyin Kadri	Karesi Mebusu
40	Nevzat Bey	Musul Şehri Kumandanı
41	Hüseyin Tosun	Erzurum Mebusu
42	Süleyman	Sudi Lazistan Mebusu
43	Ferit Bey	Liman İşçileri Birliği Başkanı
44	Doktor Rusihi	
45	Rıza Bey	Topçu Subayı
46	Cevdet Bey	Adana Valisi
47	Şükrü	Kaçkınlık Komitesi Başkanı
48	Behiç	Harbiye Nezaretinde Şube Müdürü
49	İbrahim Bey	Eski Adliye Nazırı
50	Hacı Adil Bey	Dâhiliye Nazırı
51	ekeriya Bey	Edirne Valisi
52	Tevfik Bey	Binbaşı
53	Bedri Bey	Diyarbakır Valisi
54	Celal Bey	Eskişehir Garnizon Komutanı
55	Ahmet Bey	Sivas Valisi
56	Çolak Selahaddin	Albay
57	Fethi Bey	Türkiye'nin Bulgaristan Sefiri
58	Abdülhalik Bey	Halep Valisi
59	Aziz Bey Cihangirov	Cenubi Garbi Kafkas Hük. Dâhiliye Nazırı
60	Kürt Musa	Polis Müdür Yardımcısı
61	Mehmet Azizbekov	Kars Bölgesi Valisi
62	Yusuf Yusufov	Erzak Komiseri
63	Raçinski	Rus Köylüleri Temsilcisi

<u>Sıra No</u>	<u>İsmi</u>	<u>Mesleği</u>
64	Tohiddin Mamaliyev	Milis Bařk. (Cen. Garbi. Kaf. Hük. 6 kişi)
65	Dr. Halil	Harput'tan
66	Ahmet Paşa	
67	Mithat şükrü Bey	
68	Muhiddin	Senatör
69	Abbas Halim Paşa	Senatör
70	Ali Bey	Yarbay, İzmit Mebusu
71	Macit	Maliye Nezareti şube Müdürü
72	Habib	Bolu Mebusu
73	Feyzi	Diyarbakır Mebusu
74	Tevfik Hadi	
75	Ubeydullah	Profesör
76	Cemal Ođuz	
77	Hasan	Kastamonu
78	Süleyman Numan Paşa	Doktor, Profesör

Kaynak: Betül Aslan, **Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 95-98.